

Henk W. Hanneman

PRIVATISERING VAN HEERLIJKHEDEN IN HET HERTOOGDOM BRABANT, HET HERTOOG- DOM LIMBURG EN DE LANDEN VAN OVER- MAAS, 1626-1661. GIFPIL OF PANACEE?

Abstract

This article examines the privatization of lordships in the Duchy of Brabant, the Duchy of Limburg, and the Lands of Overmaas between 1626 and 1661. Against the backdrop of the financial crisis faced by King Philip IV of Spain after the end of the Twelve Years' Truce and the resumption of war with the Dutch Republic and France, the crown resorted to alienating territorial authority by pledging or selling local lordships. This practice transferred administrative and judicial powers to the highest bidder, thereby transforming government authority into a commodity. While such measures had historical precedents in Brabant and Burgundy, they were controversial: earlier cycles of pledging and redemption had already been criticized as a 'dangerous palliative'. The study explores whether this seveneenth-century wave of privatization functioned as a financial remedy or rather as a poison pill, assessing its consequences for governance, justice, and the relationship between the monarchy and regional estates.

Inleiding

Koning Filips IV van Spanje raakte na afloop van het Twaalfjarige Bestand (1609-1621) door hervatting van de oorlog met de Republiek (en sinds 1618 met Frankrijk) in toenemende geldnood.¹ Een mogelijkheid om aan geld te komen was het lokale overheidsgezag over een bepaald territorium tegen betaling aan de meestbiedende over te dragen (in pand geven, verkopen). In dat territorium oefenden zij als lokale (pand)heer het overheidsgezag uit (bestuur en rechtspraak). Het heerlijk gezag werd in leen gehouden, was in de praktijk erfelijk geworden en werd bij aanvaarding en vererving door de gerechtigde (de leenman) verheven bij het leenhof. Als hertog van Brabant en het daaraan in personele unie verbonden hertogdom Limburg en als soeverein van de Landen van Overmaas greep de koning – net als zijn Brabantse en Bourgondische voorgangers – naar het middel 'vervreemding' om aan geld te komen.

Uyttebrouck liet zien dat in de periode 1356-1420 verpanding en inlossing van de vooral in Over-de-Maas gelegen gebieden elkaar snel opvolgden al naargelang de 'eb of vloed' in de staatskas. De snelheid waarmee verpandingen weer werden ingelost, toonde aan dat de Staten van Brabant verpanding beschouwden als een

1 De auteur dankt Eduard Dormans voor zijn kritische blik en waardevolle suggesties op een eerdere versie van dit artikel.

noodzakelijk kwaad, een ‘palliatif dangereux’ (gevaarlijk lapmiddel) waaraan zo snel mogelijk een einde moest worden gemaakt.² Uyttebrouck karakteriseerde de politiek van de hertogen van Brabant in die periode als ‘vergiftigd’ door verpandingen in Overmaas. Vergiftigd, want de Staten van Brabant beseften dat bij elke vervreemding het gevaar dreigde van een permanent verlies van inkomsten uit het vervreemde goed en aldus een vicieuze cirkel op gang kon worden gebracht, leidend tot steeds meer vervreemdingen. Ook de kwetsbare ligging van de verspreide bezittingen buiten het Brabantse kerngebied (‘Limburg en Overmaas’) baarde hun zorgen. Zij waren het die de hertogen steeds weer aanzetten tot inlossing van de pandsommen. Van Hall ging nog een stap verder en kwalificeerde de verpandingen door Filips II in de zestiende eeuw als een ‘desastreus’ middel voor de financiële gezondheid van de landsheer.³ Boeren toont zich minder bezorgd hierover en wijst op het feit dat verpanding in leenverband werd gegoten, waardoor inkomsten uit heergewaden en hofrechten werden verkregen en ook de bedehoffing gewoon doorging.⁴ Wouters stelt de gevolgen van verpanding voor de ingezetenen van de verpande heerlijkheden centraal en constateert dat verpanding weinig populair was onder de bevolking vanwege het vele misbruik door de pandheren.⁵ Janssen de Limpens sluit zich daarbij aan en spreekt van een heilloos en door de bevolking gehaat systeem.⁶ Bovendien betreurt hij de aantasting van het landsheerlijk gezag als gevolg van het verkopen of verpanden van heerlijkheden aan lokale adel of burgers met adellijke ambities en de daardoor veroorzaakte stilstand van de rechtsontwikkeling. Dumont behandelt in zijn studie onder andere de verpandingen die in de zeventiende en achttiende eeuw in het hertogdom Limburg en het graafschap Dalhem hebben plaatsgevonden.⁷ Hij betoogt dat het door misbruik en inefficiëntie geplaagde heerlijke gezag door gericht beleid van Brussel geconfronteerd werd met een met steeds meer bevoegdheden toegeruste en breder samengestelde

2 A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas de moyen âge (1355-1430)* (Brussel 1975) 93.

3 H. van Hall, ‘Het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas’, in: P. Tummers (ed.), *Limburg, een geschiedenis - tot 1500* (Maastricht 2015) 323-340. Voor de verpandingspolitiek van Jan IV zie: J. Ligthart, ‘De verpanding van Valkenburg door Jan IV. Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?’, *PSHAL* 152 (2016) 59-86.

4 ‘Al te rampzalig moet men die verpandingen toch ook weer niet zien (...) bedehoffing en leenverheffing bij de landsheer gingen gewoon door.’ Aldus P.C. Boeren, ‘Bestuurs- en rechtsinstellingen c. 1300-1500’, in: E.C.M.A. Batta, e.a. (ed.), *Limburgs Verleden II* (Maastricht 1967) 68-117; aldaar 89-90, 106.

5 H.H.E. Wouters, ‘Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige en de Dertigjarige oorlog’, in: Batta ed., *Limburgs verleden. II*, 348-351.

6 Waar de haat van de bevolking op gebaseerd was, vermeldt Limpens niet. Hij achtte dat ‘voldoende bekend’. K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas* (Bussum 1977) LXII.

7 B. Dumont, *Aux origines des communes - Les communautés villageoises dans les pays de Dalhem et de Limbourg XVIe-XVIIIe siècle - Genèse, structures, évolution* (Brussel 1994) 474.

lokale banksvergadering. Geleidelijk ontwikkelde zich zo een tegenwicht tegen de dominantie van heer, leenheer, parochie en adel.

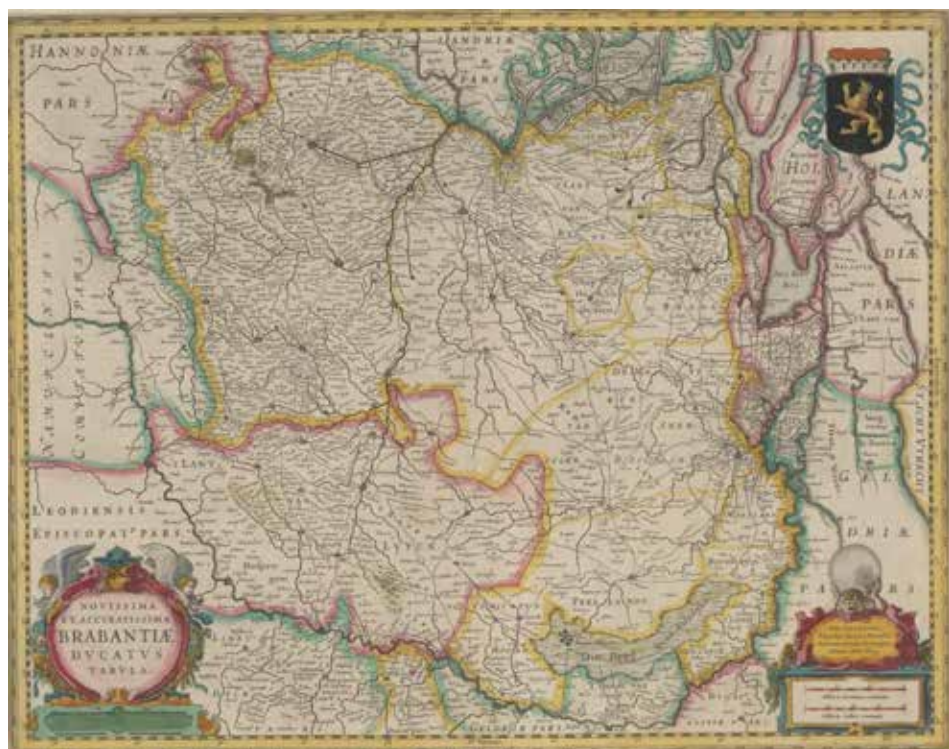
Anders dan zijn voorgangers, die met name de wat grotere gebiedsdelen ten oosten van de Maas (‘Overmaas’) hadden verpand, koos de Spaanse koning er nu voor de heerlijke rechten voor kleinere gebiedsdelen, de dorpen, te verpanden. Hij beperkte zich deze keer niet tot de perifeer gelegen Landen van Overmaas, maar betrok ook het kernland, het hertogdom Brabant, daarin. Voor de beantwoording van de vraag of deze golf van vervreemdingen een gifpil of panacee was, wordt in dit artikel onderzocht onder welke omstandigheden en voorwaarden vervreemding plaatsvond en welke voordelen en nadelen of bijwerkingen waren verbonden aan vervreemding van lokaal overheidsgezag. Daaraan gekoppeld wordt de vraag naar de politieke en bestuurlijke legitimiteit van de inzet van dit middel voor de vervreemder (de vorst) en de verkrijger (de lokale heer). Hierbij wordt tevens de historiografische inbedding van het fenomeen ‘verpanding’ verdiept. Onderzocht wordt voorts hoe het militair binnendringen van de Republiek – gemarkeerd door de verovering van ’s-Hertogenbosch (1629) en Maastricht (1632) – de legitimiteit van ‘vervreemden’ onder druk zette. Ten slotte komen financieel-economische vragen aan bod: was het middel succesvol gemeten aan het aantal vervreemdingen en aan de opbrengst?

Voor een goede inkadering worden eerst de begrippen ‘vervreemding’, ‘verpanding’, ‘leen’, ‘heerlijke rechten’ en ‘heerlijkheid’ gedefinieerd.

Wat behelsde het begrip ‘vervreemding’?

De term ‘vervreemding’ (Frans: aliénation) werd door de Raad voor de Domeinen en Financiën te Brussel in 1626 gebruikt als verzamelterm voor ‘verkoop’ of ‘verpanding’ van zogenoemde heerlijke rechten in kleine rechtskringen (schepengedingen, dorpen) gelegen in de hertogdommen Brabant en Limburg en de Landen van Overmaas. Kenmerkend verschil tussen ‘koop’ en ‘pand’ is dat ‘koop’ onherroepelijk was, terwijl een ‘pandheerschap’ door de vorst eenvoudig beëindigd kon worden door terugbetaling van de pandsom na afloop van de eventueel overeengekomen termijn (of eerder).

Vervreemding van overheidsgezag onderscheidde zich van de andere financieringsmiddelen door de rechtstreekse gevolgen die het had voor de ingezetenen. Bij beden werden de Staten geconsulteerd, bij leningen werd overeenstemming met de schuldeiser gezocht, maar hier werd overheidsgezag geprivatiseerd zonder dat degenen die onder dat gezag gesteld werden, daarover werden gehoord. De

Afb. 1: Kaart van het hertogdom Brabant (in westelijke oriëntatie) en de Landen van Overmaas, uitgegeven door Henricus Hondius in 1633 [<https://id.rijksmuseum.nl/200713174>, objectnummer RP-P-AO-19B-30]

aantrekkingskracht van het middel berustte op de onmiddellijke verkrijging van een bedrag ineens, de koop- of pandsom. In ruil daarvoor droeg de vervreemder (de vorst) de zaak (met inkomsten over de lange termijn) over aan de verkrijger, voor wie dit het jaarlijks rendement op zijn investering vertegenwoordigde. Daarmee werd de financiële gezondheid op de lange termijn van de vervreemder aangetast.⁸ Positief voor de vorst was dat hij door de vervreemding in leenverband te doen, de plaatselijke heer aan zich wist te binden. Daar stond tegenover dat de vorst meer op afstand kwam te staan van de ingezetenen. Hij kwam in de schaduw te staan van de persoon op de voorgrond, de verkrijger, die een hogere maatschappelijke zichtbaarheid in de lokale en regionale gemeenschap kon opbouwen.

8 Uyttrebrouck, *Le Gouvernement*, 73.

Voorwerp van vervreemding: heerlijkheid en heerlijke rechten

Voorwerp van vervreemding waren delen van de heerlijke rechten van de vorst ('regalia') waaronder het belangrijkste, namelijk het recht om regeermacht of overheidsgezag uit te oefenen binnen het desbetreffende territorium. Anders gezegd: het recht om te gebieden, te verbieden en recht te spreken. De soeverein had het recht om schout en schepenen te benoemen voor het ressort van de desbetreffende schepenbank. Heerlijkheid was er in gradaties: volledige rechtsmacht, dat wil zeggen hoge, middele én lage heerlijkheid óf één of twee onderdelen ervan. Tot de hoge rechtsmacht ('justitie') werden gerekend de volledige rechtspraak, alle burgerlijke en strafrechtelijke vorderingen, betreffende zware misdrijven zoals moord, brandstichting, roof, verkrachting, enzovoort. Tot de hoge rechtsmacht behoorde ook het recht op het opleggen van verbeurdverklaringen en het toedelen van lijf- en doodstraffen.⁹ De middele justitie betrof misdrijven waarvoor enkel lichtere straffen konden worden uitgesproken, zoals verbanning, strafbedevaarten, schandstraffen (bijvoorbeeld aan de kaak stellen) en boeten. De lage justitie had betrekking op burgerlijke vorderingen in verband met onroerende goederen gelegen in het rechtsgebied, zoals eigendomskwesties, schuldvorderingen, het opleggen van boeten voor delicten betreffende onroerende goederen zoals het ongeoorloofd kappen van bomen, diefstal van veldvruchten, et cetera.¹⁰ Uit de rechtsbedeling ontving de heer inkomsten in de vorm van een aandeel in civiele en criminele boetes of confiscaties. Ook aan de begeving van de ambten van schout, griffier of schepenen ontleende de heer inkomsten. Daarnaast maakte een aantal afgeleide rechten¹¹ deel uit van de heerlijke rechten: het recht van jacht, visserij, veer, tol, accijns, wind-, water-, dwang- of banmolen, en banoven.¹² Uit de exploitatie van die rechten kon de heer ook inkomsten verwerven.

De onderdanen werden enigszins behoed voor willekeur doordat de rechten van de heer beperkt werden op tweeërlei wijze. Enerzijds bleef de koning de soeverein over het betreffende gebied en was de heer als vazal van de koning hem trouw, eer en leenhulde verschuldigd. Anderzijds moest de heer bij zijn inhuldiging zweren dat hij de wetten, costumen, gewoonten en privileges van zijn onderdanen zou

9 Het verminken of amputeren van ledematen of het ter dood brengen van veroordeelde misdadigers.

10 D.M.I. van den Auweele, 'Het heerlijk stelsel – Vorming en structurele eenheid (4de – 16de eeuw)', *Heemkronijk* 25 (1986) 10-29. M.M.P. van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch – De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Tilburg 2002) 119-122.

11 A.S. De Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het Oud-Vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1950) 302-305. Opsomming regalia: 182.

12 Krachtens banrechten moesten de bewoners van een zeker gebied hun koren laten malen op de banmolen en hun brood laten bakken in de banoven.

eerbiedigen.¹³ Rechtspraak en beroepsprocedures konden ingezetenen die zich tekortgedaan voelden, in voorkomende gevallen soelaas bieden.

‘Doelgroep’ voor vervreemding

In principe kwamen alle dorpen en banken in het hertogdom Brabant, het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas voor verkoop of verpanding in aanmerking, zij het dat de hoofdsteden werden uitgezonderd van vervreemding, omdat zij symbool stonden voor de soevereiniteit van de koning. Uiteraard kwamen heerlijkheden die in het verleden door de vorst in eigendom waren overgedragen aan een particuliere heer niet meer in aanmerking voor vervreemding.¹⁴ Ook rijksonmiddellijke heerlijkheden waren vanzelfsprekend uitgezonderd, omdat zij onder het gezag van de Duitse keizer stonden.¹⁵ Wel in aanmerking kwamen de vele verpandingen die door voorganger Filips II in de periode 1555-1565 in leenverband waren vervreemd en waren ingelost. Ook kwam het geregeld voor dat voorheen enkel de lage justitie van een heerlijkheid was verpand of verkocht en dat de (lucratieve) hoge justitie daar nu aan werd toegevoegd. Omdat de vervreemdingen, anders dan in eerdere eeuwen, nu kleine territoria – dorpen of schepenbanken – betroffen, werd de groep van ‘heren’ die in aanmerking kwamen veel groter. Ook de lagere adel, kooplieden en lage geestelijkheid hadden de middelen om een heerlijkheid in pand of door koop in leen te verwerven.

Vervreemdingsgolf 1626

Geconfronteerd met een lege staatskas, stelde de Raad van Financiën te Brussel voor om heerlijkheden gelegen in twee van de zeventien provinciën te verkopen of te verpanden, namelijk het hertogdom Brabant én het aan Brabant gekoppelde hertogdom Limburg en de eveneens in personele unie met Brabant verbonden Landen van Overmaas (samen vaak aangeduid als de provincie Limburg). Na consultatie en toestemming van de Staten van Brabant verzocht de landvoogdes van

13 Dumont, *Aux origines des communes*, 154.

14 Het betreft hier de zogenoemde allodiale heerlijkheden, waarbij de heer een absoluut en vrij bezitsrecht heeft, in tegenstelling tot een feodaal of leenroerig bezit.

15 L. Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795’, in: Tummers (ed.), *Limburg. Een geschiedenis*, deel II, 33. Binnen de grenzen van het Land van Valkenburg lagen onder andere de volgende vrije rijksheerlijkheden: Gronsveld (zonneleen), Slenaken, Wijlre, Stein en Wittem.

de Zuidelijke Nederlanden, infante Isabella, om toestemming aan koning Filips IV.¹⁶ Met het patent van 30 mei 1625 te Madrid stemde hij toe ‘omme te procederen tot vercoopinghe bij forme van beleenighe van eenige partijen derselver soo we leenen hooge heerlijkheden als gemeynte ende allodiale goederen t’onsen meesten proffijte ende minsten achterdeele [nadeel] ende tot sulcke somme als versocht ende noodigh soude moghen wezen.’¹⁷

Afb. 2a: Portret van koning Filips IV van Spanje door Diego Velázquez, 1644 [<https://collections.frick.org/view/objects/asitem/items%240040:271>, objectnummer 1911.1.123 (Henry Clay Frick Bequest)]

Afb. 2b: Portret van aartshertogin Isabella van Spanje, landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden door atelier Frans Pourbus, ca. 1600 [<https://id.rijksmuseum.nl/200108412>, objectnummer SK-A-510]

Op 6 juli 1626 publiceerde de Raad van Financiën de Algemene Voorwaarden waaronder heerlijkheden verkocht of verpand konden worden.¹⁸ Om de best mogelijke prijs te krijgen, had de Raad besloten de heerlijke rechten openbaar te veilen en te gunnen aan de meestbiedende. De Algemene Voorwaarden somden op

16 Isabella Clara Eugenia, tante van Filips IV en gehuwd met aartshertog Albrecht van Oostenrijk, was na diens overlijden in 1621 door Filips IV benoemd tot landvoogdes der Zuidelijke / Spaanse Nederlanden.

17 Ontleend aan preambule verpandingsovereenkomst Kerkrade 1630; HCL-Maastricht, AAK inv.nr. 1016, of: HCL-Maastricht, 01.075 LvO, inv.nr. 2325.

18 R. Vermeir, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, deuxième série: règne de Philippe IV (1621-1665)* (Brussel 2023) ord.nr. 1626/14. Op 27 juni en 1 juli had de Raad van Financiën vergelijkbare voorwaarden voor het ressort van de Rekenkamer van hertogdom Luxemburg (ord.nr. 1626/12) en Rijsel (ord.nr. 1626/13) gepubliceerd.

welke gezags- en exploitatierechten de bieders mochten verwachten als tegenprestatie voor hun koop- of pandsom, aan welke eisen hun bewind diende te voldoen en welke beperkingen en grenzen daaraan werden gesteld. In concreto werden de volgende 'heerlijke' gezags- en exploitatierechten in het omschreven territorium aan de pandheer of koper in het vooruitzicht gesteld:

- hoge, middele en lage justitie (art. 6);
- deel van de opgelegde boeten op overtredingen, confiscaties (art. 6);
- inkomsten: cijnzen (art 8-12) hetzij in geld of in natura (granen, hoenders);
- recht van benoeming van schout en schepenen en bode van de lokale schepenbank (art. 20);
- rechten op het gebied van de jacht ('vogelarij')¹⁹ en visserij (art. 6);
- recht van 'plantagien' (art. 18, 19; houtopstand – voorkomen van roofoverval);
- molenrecht voor bestaande molens; uitbreidingen voorbehouden aan de vorst (art. 14-16);
- rechten van symbolische aard: tekenen van hoge justitie, zoals het oprichten van een galg of schandpaal.

De te verlenen gezagsrechten konden zowel de gehele justitie omvatten of enkel de hoge justitie. Soms waren de lage en middele justitie al aan een andere heer verleend en verwierf de nieuwe heer enkel de hoge justitie. Omdat de hoge justitie de meest lucratieve was, werd deze zeer begeerd.

De koning bleef soeverein van het gebied.²⁰ De heer was als leenman de leenheer hulde en manschap verschuldigd en betaling van 'heergewaden' en hofrechten bij verheffing van de heerlijkheid bij het leenhof. De koning behield zijn aanspraak op bede en subsidies. Ook behield hij zich uitdrukkelijk voor het recht op de klokslag, vervolging van majesteitsschennis en optreden in kwesties van oorlog en vrede.²¹ Verder verbood de koning de pandheer nieuwe cijnzen in te voeren of eigen belastingen te heffen (art. 8, 24). Het uitvaardigen van plaatselijke verordeningen, zoals keuren voor bier, brood, wijn en dergelijke, lagen wel binnen de rechtsmacht van de plaatselijke heer. Er werden door de vorst ook eisen gesteld aan het duurzaam beheer van de bossen (art. 18, 19). Wanneer heerlijkheden in pand werden gegeven, was het uiteraard niet de bedoeling dat de waarde van het pand verminderde. Ten slotte bedong de koning voor zichzelf het recht om de verpan-

19 Met 'vogelarij' werd soms de jacht aangeduid, omdat met vogels (bijvoorbeeld valken) werd gejaagd op wild en gevogelte. De Blécourt, Kort begrip, 282.

20 Voor de bevoegdheden van de hertog van Brabant zie: Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 117.

21 Recht van klokslag: het recht om inwoners op te roepen tot het beschermen van het land; later ook tot het verrichten van diensten voor het land ('karweien'). Zie: De Blécourt, Kort begrip, 231-232.

ding te beëindigen door terugbetaling van de pandsom met inachtneming van een opzegtermijn van drie maanden (art. 23). Gewoonlijk beloofde de koning dan dat binnen een zekere periode (meestal vijftien jaar) niet tot een nieuwe verpanding zou worden overgegaan.²²

Aantrekkelijkheid van de aanschaf van een heerlijkheid

Een belangrijke vraag voor de heer in spe was of de geverge investering hem genoegdoening zou schenken in materiële of immateriële zin. In de lijst van te verkrijgen heerlijke rechten als omschreven in de Algemene Voorwaarden kan een drietal categorieën worden onderscheiden: financieel, personeel en justitioneel.²³ De financiële tegenwaarde van de heerlijke rechten (gespecificeerd in natura als hoeveelheden granen, hoenders en/of in geld) was gemakkelijk te bepalen. Voor de waarde van de overige regalia (jacht, visserij, vogelarij, banmolen, et cetera) en het keuren van bier, vlees en brood en de boeten bij overtredingen kon op basis van de opgedane ervaring een inschatting worden gemaakt.²⁴ Personele inkomsten vloeiden voort uit het recht om schout en schepenen te benoemen. Benoeming werd afhankelijk gemaakt van een tegemoetkoming van de kandidaat, de zogenoemde begeving van ambten. Justitionele inkomsten vloeiden voort uit de rechtsbedeling en was dus afhankelijk van de hoogte van de opgelegde boeten en de verdeling ervan tussen de heer en de officieren van de desbetreffende schepenbank. In het 'costumier recht' en de 'gewoonten' zijn de lokaal van toepassing zijnde opgelegde boeten en verdeling vastgelegd.²⁵ Er bestonden grote onderlinge verschillen in hoogte en verdeling tussen de schepenbank en heer, maar de heer in spe kon voor de beoogde heerlijkheid een concrete inschatting maken. Hoe hoog de financiële opbrengst in de praktijk bedroeg, valt door het ontbreken van voldoende gegevens moeilijk vast te stellen. De schaarse gegevens duiden op een rendement van circa 3 procent, terwijl de rente toen gemiddeld 5 procent bedroeg.²⁶

De genoegdoening die werd verkregen uit de rechten van immateriële of symbolische aard manifesteerde zich in macht, invloed, aanzien en status. Die konden tot uitdrukking worden gebracht door het verplichte eerbetoon van ingezetenen

22 Dumont, *Aux origines des communes*, 159.

23 Deze driedeling is ontleend aan: Th.J. van Rensch, *Licht op het zonneleen Gronsveld*. Werken LGOG 23 (Maastricht 2015) 74-79 en 565.

24 S. Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten en uitgaven in de late 17de en de 18de eeuw. De bezittingen van de hertogen van Arenberg in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq* (Gent 2013).

25 de Limpens, *Rechtsbronnen*, (Bussum 1977).

26 Dumont, *Aux origines des communes*, 474-476; Voor Kerkrade zie: HCL-Maastricht, AAK, inv.nr. 1030.

bij de inhuldiging van de heer of bij zijn uitvaart of die van een lid van zijn gezin.²⁷ Met de aanwezigheid van een schavot, galg, schandpaal of ketting kon publiekelijk gesignaleerd worden dat het bezit een heerlijkheid met hoge justitie betrof. Ook het bezit van het jachtrecht kende een hoge status. Deze rechten konden ook economisch voordeel opleveren.²⁸ Vele – ook plaatselijke – geslachten wisten door pandneming van heerlijke rechten de grondslag te leggen voor een verdere groei van hun aanzien en fortuin.²⁹ Voor de lage adel bevestigde het bezit van een heerlijkheid hun macht, aanzien en rang. Rijke burgers verwierven een titel waarmee ze een verheffing tot de adelstand konden bevorderen of realiseren. Heerlijkheden die te liggen kwamen in de Generaliteitslanden bleken ook een felbegeerd statussymbool voor Hollandse bestuurders en kooplieden.³⁰

Verdeling van de vervreemdingen in periode 1626-1648

Uitgebreide consultatieronden met de grote steden en de standen van de Staten van Brabant hadden ertoe geleid dat de Staten aan hun instemming met een ‘aliénation’ de voorwaarde verbonden dat de uitvoering in tranches zou geschieden en dat zij bij elke nieuwe tranche geconsulteerd zouden worden.³¹ Voor de eerste tranche van 800.000 gulden gaven de Staten op 9 juni 1626 toestemming. Daarna gebeurde dat naar behoefte opnieuw. Voor de verpanding van Kerpen en Lommersum –Brabantse enclaves in het land van Gulik – werd in 1641 expliciet toestemming gevraagd aan de Staten. Waar de Staten van Brabant tot 1644 instemden met verpandingen van ‘heerlijkheden’, ging de stad Antwerpen akkoord met de verpanding van de toll en in 1645 voor de licenten van Antwerpen tot een bedrag van 700.000 gulden en ‘corruwées’ voor geestelijke instellingen tot 300.000 gulden (zie tabel 1).³²

27 Van Rensch, *Zonneleen*, 76.
28 Sommige heren maakten misbruik van hun macht, bijvoorbeeld de heer van Aubel. Zie: Dumont, *Aux origines des communes*, 235; en 244 (noot 19) ‘Memorie ende annotatie van sommige abusen ende falten in het schatregister tot s’Graven Vouren beginnende in het jaer 1607’.
29 Voor onder andere de Limburgse geslachten zie: P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* Maastrandse Monografieën 63 (Hilversum 2000) 131, 169.
30 A.C.M. Kappelhof, ‘Heren in beweging – Heren en heerlijkheden ten tijde van het Ancien Regime (1555-1794)’, *Heemkronijk* 25 (1986) 48-63; 55. Algemeen: M.J. Prins, ‘Handel in heerlijkheden – Aankoop van Hollandse kooplieden en motieven van kopers, 1600-1795’, *Virtus* 24 (2017) 31-56.
31 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 93. Volgens de bepalingen van de Joyeuse Entrée moest in geval van vervreemding ook de Staten van de Province de Limbourg [= hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas] om toestemming worden gevraagd. Zie G. Goossens, *Étude sur les États de Limbourg et des pays d’Outre-Meuse* (Kerkrade/Leuven/Parijs 1910) 64.
32 De term ‘corruwées’ (karweien) verwijst naar een vorm van belasting, waarbij kloosters en abdijen

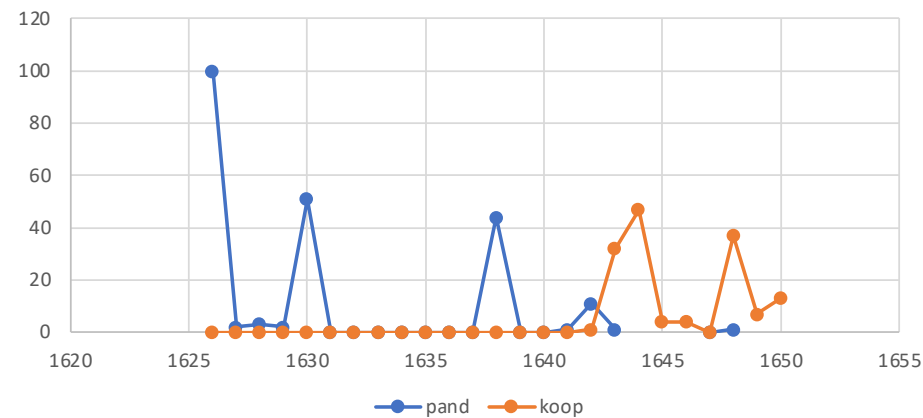
Tabel 1. Tabel met jaar van instemming Staten van Brabant, het onderwerp van vervreemding en de goedgekeurde bedragen in de periode 1626-1648 [J. Le Roy, *Institution Chambre des Comptes*]

Jaar instemming	Doel	Bedrag (guldens b.)
1626	domeinen	1.000.000
1628-1632	domeinen	1.400.000
1638	domeinen	450.000
1641	Kerpen en Lommersum	137.000
1641-1644	domeinen	840.000
1644	tollen Antwerpen	400.000
1645	licenten/corruwées	1.000.000
	Totaal	5.227.000

Halverwege 1626 aangekondigd, waren eind van dat jaar al meer dan honderd heerlijkheden verpand. In de periode tot 1630 liep dat op tot meer dan 150. In totaal werden tussen 1626 en 1648 ruim 230 heerlijkheden object van één of meer van de ruim 320 vervreemdingen.³³ Zie tabel 2 voor de verdeling van de transacties (pand of koop) over de jaren.
In de periode 1626-1630 betrof het vooral nieuwe verpandingen. In 1638 organiseerde Brussel opnieuw veilingen van heerlijkheden.³⁴ Er werden toen nog eens 30 nieuwe heerlijkheden verpand, maar er werden ook 28 heerlijkheden die al eerder verpand waren geweest, opnieuw verpand. Sommige waren zo recent als 1626 verpand en andere betroffen heerlijkheden die al eerder, tijdens de regeerperiode van Filips II, waren verpand. Het vertrouwen in de bestendigheid van de rechtsvorm ‘verpanding’ moet hierdoor een gevoelige knauw hebben gekregen. Na 1642 betrof het met name de verkoop van eerder in pand genomen heerlijkheden. Duidelijk bleek dat lokale heren (slechts een enkele ‘vrouwe’ of abdis) er als de kippen bij waren om een heerlijkheid in bezit te krijgen.

met een eigen hof werden verplicht op hun kosten een arbeidsinzet (paard en wagen) te leveren voor gemeenschapsprojecten.
33 Heerlijkheid Couroit le Grand bijvoorbeeld komt drie keer voor: in 1626 wordt het bestaande pandheerschap verhoogd, nogmaals verhoogd in 1638 en ten slotte verkocht in 1644. Zo ook onder andere Korbeek-Dijle, Kumptich en Willebringen. Zie: J. Le Roy, *Institution de la Chambre des Comptes du Roi en Brabant* (Brussel 1716) 50, 54, 56.
34 Voorwaarden op 8 maart 1638 gepubliceerd door Raad van Financiën. Vermeir, *Recueil des ordonnances*, ord.nr. 1638/5.

Grafiek 1. Jaarlijks aantal vervreemdingen (door pand of koop) van heerlijkheden gelegen in de hertogdom Brabant, hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas in periode 1626-1650 [J. Le Roy, Institution Chambre des Comptes]

Tabel 2 toont de verdeling van de vervreemdingen en hun opbrengst in de hertogdommen Brabant en Limburg en de Landen van Overmaas. Het hertogdom Brabant bestond uit zes hoofdmeierijen: de hoofdmeierij Leuven, de ammanie Brussel, het markgraafschap Antwerpen, de hoofdmeierij Tienen, de hoofdmeierij 's-Hertogenbosch en het baljuwschap van Waals-Brabant, en voorts de heerlijkheid Mechelen. Opvallend is het lage aantal verpandingen in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Dat had te maken met het feit dat de stad 's-Hertogenbosch altijd al gekant was geweest tegen verpanding of verkoop van heerlijkheden, omdat dit haar rechtsmacht in de Meierij zou beknotten.³⁵ De Meierij telde dan ook slechts 47 'hertogsdorpen'.³⁶ Inwoners van een tiental heerlijkheden hadden hun uit de tijd van Filips II stammende verpanding kort daarvoor ingelost (Hapert, Hogeloon en Casteren, Hilvarenbeek, Lierop, Oirschot, Schijndel, Zonderwijk met Veldhoven, Meerveldhoven, Zeelst en Blaarthem) of werden voorafgaand aan de verpandingsgolf van 1626 voor een beperkte tijd (18-25 jaar) opnieuw verpand (Tongelre, Erp, Veghel, Nuenen, Aarle, Rixtel, Beek en Stiphout).³⁷

35 J.G.M. Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', in: J.G.M. Sanders (ed.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795* (Hilversum 1996) 61.
36 A.C.M. Kappelhof, 'Heren en Vrouwen in de Meierij 's-Hertogenbosch en hun heerlijkheden (1648-1794)', [https://www.academia.edu/37867880/Bijlage_Voor_een_kaart_met_de_ligging_der_dorpen_in_de_Meierij_zie_Kappelhof_Demografische_ontwikkeling_van_de_Meierij_van_Den_Bosch_Tijdschrift_voor_Historische_Geografie_1_\(1986\)_6-12_aldaar_7](https://www.academia.edu/37867880/Bijlage_Voor_een_kaart_met_de_ligging_der_dorpen_in_de_Meierij_zie_Kappelhof_Demografische_ontwikkeling_van_de_Meierij_van_Den_Bosch_Tijdschrift_voor_Historische_Geografie_1_(1986)_6-12_aldaar_7).
37 Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', 60-61.

Tabel 2. Tabel met aantal en opbrengst vervreemdingen in het hertogdom Brabant/Limburg 1626-1642 [J. Le Roy, Institution Chambre des Comptes]

Hoofdmeierij	1626-1630	bedrag	1638	bedrag	totaal
Antwerpen	40	81.867	8	15.400	97.267
Brussel	43	215.391	17	39.283	254.674
s-Hertogenbosch	8	15.100	1	1.095	16.195
Leuven	6	14.481	3	7.300	21.781
Mechelen	7	53200	2	7.600	60.800
Tienen	23	56.700	6	10040	66.740
Waals Brabant	37	115.680	7	9.850	125.530
Brabant totaal	164	552.419	44	90.568	642.987
Limburg & Overmaze	46	149.600	0	0	149.400
Totaal generaal	210	701.819	44	90.568	792.387
Gemiddeld (guldens b.)		3.342		2.058	3.104

De verpandingen hadden in de periode 1626-1658 in totaal bijna 800.000 gulden opgeleverd. De gemiddelde opbrengst per transactie bedroeg 3.104 gulden. Het kwartier Brussel (4.244 gulden) zat beduidend hoger dan Antwerpen (2.026 gulden) of de Meierij van 's-Hertogenbosch (1.650 gulden). De hogere bevolkingsaantallen en hogere welvaart in eerstgenoemde kwartieren en de juist veel kleinere dorpen/heerlijkheden in de Meierij kunnen daaraan ten grondslag liggen. Iets meer dan de helft van die 79 dorpen in de Meierij waren beschikbaar voor vervreemding.³⁸ Van die heerlijkheden is er slechts een handvol verpand.³⁹ Limburg en Overmaas zaten met 3.180 gulden nagenoeg op het gemiddelde.

Het hertogdom Limburg telde zestien verpande heerlijkheden. In het Land van 's-Hertogenrade kregen alle zeven heerlijkheden een pandheer. In het Land van Valkenburg was er niet alleen minder belangstelling (negen), er ontstond zelfs actief verzet van enkele schepenbanken tegen hun dreigende verpanding (wordt verderop toegelicht). In het Land van Dalhem bestond er met name voor de Nederlandstalige schepenbanken veel belangstelling.

Om het aantal te vervreemden dorpen te vergroten, werd een aantal keren een (kerk)dorp afgesplitst en van een eigen schepenbank voorzien. Dat gebeurde met het kerkdorp Weerst (Warsage), dat oorspronkelijk behoorde tot het ressort van de

38 V.A.M. Beermann, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629-1648* (Nijmegen 1940) 28, 85-86. Zie ook Van Asseldonk, *De Meierij*, 492.
39 Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', 47-54. Door de Staten-Generaal per 1658 geloste panden: 59-64.

Afb. 3: Ligging van de Overmase gebiedsdelen Limburg, Valkenburg, Dalhem, 's-Hertogenrade, Kerpen, Lommersum, Wassenberg, Waldfeucht, Millen, Gangelt en Welz. [P.M.J.E. Tummers, ed., *Limburg: een geschiedenis*, I: tot 1500]

hoofdbank 's-Gravenvoeren (Land van Dalhem) en in 1626 als afzonderlijke heerlijkheid werd verpand. Voerendaal (Land van Valkenburg) werd in 1627 afgesplitst van Heerlen, en als zelfstandige heerlijkheid voor 5.000 gulden verpand aan Willem van Cortenbach. Datzelfde gebeurde in 1630 met Merkstein, dat in 1630 werd afgesplitst van 's-Hertogenrade (stad) en verpand aan de abt van abdij Kloosterrade. De bank Vijlen werd in 1626 afgesplitst van Holset en Vaals en afzonderlijk verpand.⁴⁰

Het enthousiasme over verpanding aan een particuliere heer was bij de dorps-gemeenschappen die het betrof duidelijk minder groot. De opgedane negatieve ervaringen met het bestuur door particuliere heren in de periode 1555-1625 voorspelden niet veel goeds. Sommige banken trachtten hun dreigende verpanding te voorkomen. Die aanpak werd gevolgd door de vier hoofdbanken in het Land van

40 Dumont, *Aux origines des communes*, 236-238 (Warsage); Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, CLXXIX (Voerendaal); HCL-Maastricht, AAK inv.nr. 1049 (Merkstein); HCL-Maastricht, LvO inv.nr. 9374 (Vijlen).

Valkenburg: Meerssen, Beek, Klimmen en Heerlen.⁴¹ Gezamenlijk startten zij een actie om hun heerlijkheid rechtstreeks onder de koning te houden. Met de inschakeling van de stadhouder van het leenhof van Valkenburg, Conrad Ulrich van Hoensbroeck, en zijn missies naar de Raad van Financiën, de Raad van Brabant en de Rekenkamer naar Brussel lukte het hun om koning Filips IV te bewegen tegen betaling van tezamen 12.000 gulden af te zien van de verpanding.⁴² Ook de heerlijkheid Mierlo, gelegen in het kwartier Peelland van de Meierij van 's-Hertogenbosch, wist in 1626 door een betaling van 3.000 gulden aan Brussel de belofte te verkrijgen dat ze de eerstkomende vijftien jaar niet opnieuw verpand zou worden.⁴³

Andere banken probeerden een gedane verpanding ongedaan maken. Zo lukte het de hoofdbank Heerlen binnen zes jaar de verpanding van Voerendaal terug te draaien, waardoor Voerendaal weer met Heerlen werd verenigd.⁴⁴ Het in 1626 van 's-Gravenvoeren (Land van Dalhem) afgesplitste en daarna verpande Warsage slaagde er zelfs binnen een jaar in zijn verpanding in te lossen. 's-Gravenvoeren volgde dat voorbeeld in 1628.⁴⁵ Ook het hertogdom Limburg kende enkele voorbeelden van het terugdraaien van verpanding. Herve (vrijheid) en Herve ('ban') losten de verpanding uit 1626 respectievelijk 1627 af in 1629. De financiële middelen werden ook daar verkregen uit de verkoop van gemeentegronen.⁴⁶

De meeste schepenbanken reageerden eerder berustend. Het systeem van particuliere heren bleek stevig verankerd. De lege staatskas van het Spaanse regime, de invloed van de adel en de door oorlogen en verwoestingen geplunderde dorpsfinanciën maakten pogingen van dorpsgemeenschappen om zich van hun onderwerping te bevrijden vrijwel kansloos; ze waren gedoemd te mislukken.⁴⁷

In verreweg de meeste gevallen kregen de verpande of verkochte heerlijkheden één heer. In een klein aantal gevallen is er sprake van twee heren en in één geval zelfs van drie. Beide situaties deden zich voor in het Land van 's-Hertogenrade. Kerkrade kreeg in 1630 twee heren, die onderling de heerlijke rechten in gelijke mate deelden (de abt van Kloosterrade en baron Van Spies). In 1642 trad nog een derde heer toe, baron Van Berghe-Trips. Vanaf dat moment deelden zij gedrieën de heerlijke rechten.

41 HCL-Maastricht, LvO, inv.nr. 60: Conceptakte waarbij koning Filips de gehele heerlijkheid Heerlen als Valkenburgs leen voor 15.000 gulden verpandte aan Johan Frederik van Schaesberg.

42 HCL-Maastricht, LvO, inv.nrs. 497, 505 en 627; zie ook: H.H.E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd*. Maaslandse Monografieën 11 (Assen 1970) 304.

43 Na de dood van Erasmus van Grevenbroeck, slaagde zijn zoon Johan er echter al in 1633 in een deel van de heerlijke rechten terug te verkrijgen. Zie: Van Asseldonk, *De Meierij*, 402.

44 HCL-Maastricht, LvO, inv.nr. 6244.

45 Dumont, *Aux origines des communes*, 236-238.

46 Herve (vrijheid) verkocht 45 bunder, Charneux (ressortierend onder 'ban' Herve) verkocht 20 bunder.

47 Dumont, *Aux origines des communes*, 238 en 240.

Meerherigheid kon zich ook voordoen als de hoge en de lage en middele justitie in verschillende handen geraakten.⁴⁸ Een voorbeeld van een combinatie van beide vormen van meerherigheid is Ubach. Met de verpanding van heerlijkheid Ubach in 1628 verwierf baron Henrik van Berghe-Trips de hoge, middele en lage justitie. Inmiddels kon of wilde hij de in 1642 nodig geworden verhoging van de pandsom niet opbrengen. Hij heeft toen een mede-pandheer gevonden in de persoon van de baron Van Boemer, heer van Rimburch. Zij deelden niet samen het bezit van de heerlijke rechten, zoals in Kerkrade het geval was. Hier werd het territorium gesplitst: Hendrik van Berghe-Trips bleef heer van het oostelijk van de Worm gelegen Ubach, de baron van Boemer werd heer van het gelegen westelijk deel, het Overworms kwartier.

Het was niet noodzakelijk dat een nieuwe heer goederen in de heerlijkheid bezat. In de gevallen waarin zich dit wel voordeed, liep de omvang van het grondbezit van de heer in zijn heerlijkheid ver uiteen. In sommige heerlijkheden had de heer veel bezit (Wodémont: 40 procent; Teuven: 43 procent) in andere vrijwel geen (Aubel).

Penetratie van de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1629/1632-1648

In 1629 werd 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik voor de Staten-Generaal van de Republiek veroverd. In 1632 viel ook Maastricht in de handen van de Republiek, later in dat jaar gevolgd door de verovering van de hoofdstad van het hertogdom Limburg, Limburg aan de Vesder, en de drie hoofdsteden van de Landen van Overmaas: Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade.

De Republiek verbood prompt per plakkaat verpanding en verkoop van heerlijkheden door de Spaanse koning, maar miste de doorzettingsmacht op het platteland om dat af te dwingen. De bevolking koos merendeels voor het vertrouwde gezag – het Spaanse – en het vertrouwde geloof – het katholieke – en negeerde de Staatse verboden en geboden. De penetratie van de Republiek in Brabant, Limburg en de Landen van Overmaas vormde in de periode tot de Vrede van Münster (1648) geen serieuze bedreiging voor de voortgang van het verpandingsprogramma van Brussel.

48 Ibidem, 161-162: dorpen waar zich meer, tot wel vijf personen de grondheerlijkheid deelden.

Vervreemdingsprogramma 1643

Eind jaren dertig werd duidelijk dat het programma 1626/1638 bij gebrek aan te verpanden objecten op zijn einde liep. Anders dan bij vroegere gelegenheden waar een golf van verpandingen na herstel van de staatskas werd gevolgd door een golf van inlossingen, was het geldgebrek nu chronisch. Begin 1642 beval de koning de regering te Brussel een nieuw programma van vervreemdingen op te zetten.⁴⁹ De Raad van Financiën besloot voor het hertogdom Brabant niet langer in te zetten op verpanding van heerlijkheden maar op de verkoop ervan. Daarbij werd gedacht aan zowel verkoop van bestaande, verpande heerlijkheden als de verkoop van nog onbezwaarde heerlijkheden. Verder werd voorgesteld jaarlijkse inkomsten uit andere domeingoederen te verpanden voor een bedrag ineens. Daarbij ging het onder meer om licenten (vergunningen haven Antwerpen), weg- en watertollen (Schelde, Maas), accijnzen (vooral op bier), molenrechten, et cetera. Ten slotte stelde de Raad maatregelen voor als het aangaan van leningen ten laste van de landen (enkel het hertogdom Limburg) en een bijdrage van de geestelijke instellingen.⁵⁰ Begin 1643 legde de Raad van Financiën het programma voor aan de Staten van Brabant onder de titel 'Aliénation, Engagère, & Vente des Seigneuries, Domaines & Jurisdictions du Duché de Brabant, de Limbourg & Pays d'Outre-Meuse'.⁵¹ In hun verzoek om steun voor dit programma wees de Raad op de serieuze dreiging dat 'deux ennemis si puissants [= puissants] (comme sont les François & les Rebelles) font tous leurs efforts pour ruiner entièrement ce Pays'. De Raad benadrukte dat de Staten niet wilden dat hun later kon worden verweten dat ze – toen het nog kon – niet alles hadden gedaan voor de 'défense commune de la Patrie'. Op 15 april 1643 stemden de Staten van Brabant in met het programma.⁵²

Algemene Voorwaarden programma 1643

De voorwaarden van 30 september 1643 weken – afgezien van het verkopen in plaats van verpanden – nauwelijks af van die van 1626.⁵³ Het enthousiasme voor het programma van 1643 (187 transacties) was vrijwel even groot als voor het programma van 1626 (210 transacties). Waarschijnlijk was de korte duur en vooral

49 J. Th. de Raadt, 'De heerlijkheden van het Land van Mechelen', *Dietsche Warande*. Nieuwe Reeks 2, Jaargang 2 (1889) 525.

50 Het betrof de eerdergenoemde corruwées. Zie noot 32, supra.

51 Le Roy, *Institution Chambre des Comptes*, 31-90.

52 De Raadt, 'Land van Mechelen', 525.

53 Vermeir, *Recueil des ordonnances*, ord.nr. 1642/3 (algemeen) en 1643/11 (Brabant).

de onvoorspelbaarheid van het voortbestaan van een verpanding de pandheren tegen gaan staan en kozen ze nu voor de weliswaar duurdere, maar meer zekerheid biedende rechtsvorm van ‘koop’.⁵⁴

Tabel 3. Aantal en opbrengst transacties vervreemdingen in de hertogdommen Brabant en Limburg, en de Landen van Overmaas 1626-1658 alsmede inkomsten uit de domeinen 1643-1658

Hoofdmeierij	Aantal	Bedrag	Totaal	Inkomsten
		1643-1658	1626-1658	domeinen
Antwerpen	29	142.693	263.960	565.800
Brussel	35	177.832	474.533	1.643.931
s-Hertogenbosch	7	24.200	37.395	0
Leuven	11	40.000	61.781	36.000
Mechelen	14	158.770	219.517	122.150
Tienen	19	54.861	122.901	14.600
Waals Brabant	32	77.952	216.482	0
Brabant totaal	147	676.308	1.396.569	2.382.481
Limburg & Overmaze	38	323.050	463.120	0
Kerpen/Lommersum	2	137.500	187.500	0
Domeinen				941.660
Corruwées				203.777
Totaal generaal	187	1.136.828	2.047.189	4.097.218

Kolommen 2-4 (tabel 3) vermelden aantal en opbrengst van de transacties, uitgesplitst naar kwartier/land. De gemiddelde (koop)transactie bedroeg 6.079 gulden, ongeveer het dubbele van de pandtransacties in 1626 (3.104 gulden). Voor een groot deel betreffen de kooptransacties dezelfde heerlijkheden als die in 1626 en volgende jaren werden verpand. In totaal waren er in de gehele periode 231 unieke heerlijkheden betrokken bij één of meer transacties. Enkele van de 187 heerlijkheden die in de periode 1643-1658 werden vervreemd, blijken zelfs driemaal vertegenwoordigd te zijn: zowel in 1626 als 1638 bij een pand- en in 1643 bij een kooptransactie.

54 Een uitzondering hierop vormde het Land van 's-Hertogenrade waar alle pandheren in 1643 kozen voor verhoging van de bestaande pandsommen.

Sporadisch kwam het tot duidelijke reactie van de ingezetenen. Schepenbank Cortenberg (kwartier Leuven) wist zich in 1648 tegen betaling van 3.000 gulden voor 28 jaar te vrijwaren van verkoop of verpanding, en de verpanding van Wingen-Gempe (kwartier Tienen) in 1642 werd enkele jaren later ingelost, maar in 1651 werd de heerlijkheid alsnog voor 4.000 gulden verkocht.⁵⁵ Datzelfde lot trof Santvliet (kwartier Antwerpen). De verpanding werd in 1653 gelost, maar de heerlijkheid werd in 1672 alsnog verkocht voor 8.500 gulden.⁵⁶

In het hertogdom Limburg hebben vrijwel alle verpandingen uiteindelijk geleid tot de definitieve verkoop van alle heerlijkheden in de periode tussen 1644 en 1655. Petit-Rechain werd pas in 1759 verkocht.⁵⁷ Voor het Land van Dalhem was dat anders vanwege de onzekerheid over de uitkomst van de strijd om de soevereiniteit tussen de koning en de Staten-Generaal vanaf 1632. Pas met het Partagetraktaat in 1661 kwam hieraan een einde. Enkele heerlijkheden werden weliswaar in 1643/1644 opnieuw verpand (Trembleur, Olne en Cheratte), maar andere werden pas veel later definitief verkocht (Moelingen in 1674, Housse in 1672 en Mortier in 1686).

De heerlijkheden Lommersum en Kerpen – Brabantse enclaves in het land van Gulik – zijn in de dertiende eeuw in bezit van de hertog van Brabant gekomen.⁵⁸ Sindsdien waren ze vertegenwoordigd in de Staten van Limburg en Overmaas. In 1581 losten de beide heerlijkheden de verpanding aan de heer van Alsdorf af door terugbetaling van de pandsom ad 27.000 gulden aan de hertogin van Chevreuse. In 1654 werden beide heerlijkheden opnieuw verpand, nu aan Maximiliaan Hendrik van Beieren, aartsbisschop van Keulen en bisschop van Luik, voor een extra 50.000 gulden.

Tabel 3 (rechterkolom) toont de inkomsten uit andere domeingoederen of -rechten dan heerlijkheden. Voor Brussel, Leuven, Tienen, Mechelen en Limbourg werden de jaarlijkse domeininkomsten verpand. Voor Antwerpen betrof het de verkoop van tolrechten, voor Brussel een verhoging van de bieraccijnzen en de molenrechten van de molens van Braye. Ook de extra inkomsten voortvloeiend uit de leenverheffing van de verpande of verkochte heerlijkheden werden verantwoord, net als de besparingen die de Rekenkamer zelf wist te realiseren. Al met al leverde de vervreemdingen van domeinengoederen het aanzienlijk bedrag van ruim vier miljoen gulden op.

De Vrede van Münster had voor de Landen van Overmaas geen oplossing

55 Le Roy, *Institution Chambre des Comptes*, 51.
56 ARAB, Archives Cour féodale de Brabant, inv.nr. 112, 50/56.
57 Dumont, *Aux origines des communes*, 150.
58 Andere Brabantse enclaves in Gulik (Bedburg, Wassenberg, Waldfeucht, Millen en Gangelt) waren al eerder verloren gegaan voor de hertog van Brabant. Zie Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 80-89.

gebracht. De vijandelijkheden tussen Spanje en de Republiek gingen door. Spanje verzekerde zich van de militaire steun van de hertog van Lotharingen en legde de rekening daarvoor (500.000 gulden) in 1649 bij de Staten van de 'Provincie Limburg' (hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas).

Invloed van de Vrede van Münster (1648) en het Partage-tractaat (1661)

Tijdens de onderhandelingen die zouden leiden tot de Vrede van Münster voerde de Republiek de druk op de bezette gebieden in de Meierij van 's-Hertogenbosch en de Landen van Overmaas verder op. Het Brabantse platteland telde in 1648 ruim 500 dorpen.⁵⁹ Daarvan lagen er circa 79 in de Meierij van 's-Hertogenbosch, waarvan circa 45 pand- of koopbaar.⁶⁰ Voor het hertogdom Limburg toonde de Republiek geen belangstelling meer

De eerste tekenen van een grotere aandrang werden zichtbaar in de Meierij. Nadat de Republiek in 1641 er lucht van had gekregen dat Brussel een nieuw vervreemdingsprogramma in voorbereiding had, besloten de Staten-Generaal dat aan (Spaanse) pandheren hun jurisdictie moest worden ontnomen, om die aan zichzelf, de Republiek, te trekken. In die zin werd in oktober 1641 aan de pandheren van de Peellandse dorpen Erp, Veghel, Tongelre, Nuenen, Rixtel, Aarle-Beek, Stiphout en Gerwen en van de gehuchten Op- en Neerwetten hun zeggingsmacht ontnomen en aan de Staten-Generaal zelf gegeven. De heren van de genoemde dorpen werden in mei 1642 van hun eed ontslagen verklaard en op hun domeinen werd beslag gelegd. Omdat de Republiek over onvoldoende doorzettingsmacht beschikte op het platteland, maakte dat geen indruk; geplande en nieuwe verpandingen door de Spaanse koning gingen gewoon door.⁶¹ Om verdere vervreemdingen door de Spaanse koning tegen te gaan, werd einde 1645 door de Republiek aan degenen die een verkoop et cetera zouden ontdekken en aanbrengen, een premie beloofd, die een kwart zou bedragen van het bedrag dat vervreemding door de Republiek zou opleveren. De maatregel had enig succes. Johan Baptist van Eelen, die enige jaren tevoren Aarle-Beek en Stiphout van Spanje had gekocht, werd ongerust. Hij mocht zijn heerlijkheden behouden, mits hij aan de Republiek dezelfde som uitbetaalde als hij aan Brussel voor die rechten had moeten geven. Bij zo'n

59 R. Vermeir, *Heuristiek: Vroegmoderne tijd* (Gent 2018) 52.

60 Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 113.

61 NA, Archief Staten-Generaal, Resolutiën der Staten-Generaal 1625, 1629-47, nr. 13, 24 dec. 1642. Gr. Pl. I 1430. Voor de concrete verpandingen zie: Beermann, *Stad en Meierij*, 93; en BHIC, [221] Charters Provinciaal Genootschap, inv. nr. 1558 (Stiphout).

enkel geval bleef het echter, zodat in 1648 de Staatse Raad van Brabant moest erkennen dat vele in Staats-Brabant gelegen lenen bij het Leenhof te Brussel verheven waren. Ook Tongelre was nog kort daarvoor, in 1647, onder luid protest van de Staten-Generaal opnieuw verpand door de Brabantse hertog, koning Filips IV.⁶²

Na de overgang van de Meierij van 's-Hertogenbosch naar de Republiek in 1648 bogen de Staten-Generaal zich andermaal over de kwestie van de verpandingen.⁶³ Gevolg gevend aan de wens van Haar Hoog Mogende werden tot 1658 de verpandingen van ruim tien heerlijkheden (in handen van katholieke heren) ingelost.⁶⁴ Vier heerlijkheden werden verkocht (Deurne en Liessel, Vlierden, Nuland en Berlicum), maar de verkochte heerlijkheden kwamen alle in handen van protestantse geslachten. Voor het toen indrukwekkende bedrag van 201.000 gulden kocht de Hollandse, gereformeerde baron Albert Snouckaert van Schauburg in 1659 de heerlijkheid Heeze, Leende en Zesgehuchten, een van de grootste in de Meierij.⁶⁵ De laatste uitgifte van een heerlijkheid in de Meierij betrof Liessel, dat in 1668 als grondheerlijkheid met hoge en lage rechtsmacht als erfelijk leen uitgegeven werd. De greep van katholieke heren op de Meierij verminderde door deze acties. Waren er in 1648 nog bijna geen protestantse heren, in 1794 vormden zij de grote meerderheid.⁶⁶

In de Landen van Overmaas veranderde de situatie in het voordeel van de Republiek toen de Staatse troepen in 1644 weer militair actief werden en de kastelen in de drie hoofdsteden opnieuw bezetten. De Staatse claim op de Landen van Overmaas werd daarmee versterkt. Mede als gevolg daarvan slaagden de partijen er in 1648 niet in over de toedeling van de Landen van Overmaas overeenstemming te bereiken en bleef die buiten het Verdrag van Münster.⁶⁷ De chaotische toestand van een voortdurend van bezetter wisselend niemandsland, dat in 1632 was ontstaan, bleef voortduren.⁶⁸ Kerk, adel en bevolking bleven zich verzetten.

Nadat de in 1648 ingestelde paritair samengestelde commissie, de zogenoemde *Chambre Mi-Parti*, niet tot een aanvaardbare, juridische oplossing wist te komen, besloten partijen in 1656 langs direct diplomatiek overleg tot een minnelijke schik-

62 Sanders, 'Noord-Brabant tijdens de Republiek', 61.

63 *Ibidem*, 60-61.

64 NA, Staten-Generaal, inv. nr. 12555-43: Loketkas 's-Hertogenbosch. Sanders (pag. 60) telde in 1658 veertien geloste verpandingen.

65 NA, [1.10.76] Familie Snouckaert van Schauburg, 1487-1986.

66 Kappelhof, 'Heren in beweging', 48-63; Van Asseldonk, *De Meierij*, 116; en Prins, 'Handel in heerlijkheden', 31-56.

67 J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1665. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*. Maaslandse Monografieën 27 (Assen 1978) 1-45.

68 Wouters, *Grensland en bruggehoofd*, 378-385.

king te geraken.⁶⁹ De Republiek heeft tijdens de onderhandelingen geprobeerd om verpandingen te beëindigen. Zo werden de schepenbanken van Vaals-Holset en Vijlen in 1656 onder het gezag van de Staten-Generaal weer samengevoegd tot één schepenbank, na aflossing van de pandsom aan pandheer Adolf Bertolf van Belven.⁷⁰ De heren van de verpande heerlijkheden hebben met alle mogelijke middelen geprobeerd in de Spaanse partage terecht te komen.⁷¹ Dat is ook verregaand gelukt.

Het Partagetraktaat verschaftte in 1661 eenduidigheid over wie in welk gebiedsdeel van de Landen van Overmaas de soevereiniteit bezat.⁷² Voor de Republiek hadden de vervreemdingen in 'hun' partages geen grote politieke en financiële relevantie meer en werd de status quo geaccepteerd. In alle territoria vonden nadien incidenteel nog vervreemdingen van lokaal overheidsgezag plaats, maar het betrof geïsoleerde, ad hoc transacties.⁷³

Relatief belang van de vervreemdingsprogramma's

Het vervreemdingsprogramma dat in 1626 werd gestart, was breder van opzet dan alleen de vervreemding van lokaal overheidsgezag door verpanding of verkoop van heerlijkheden of de hoge justitie aldaar. Ook vervreemding van andere domeinengoederen of domaniale rechten werd beoogd. Uit het eindverslag van 25 oktober 1662, opgesteld door meester Jacques Le Roy, dat de Rekenkamer van Brabant aan de Gezamenlijke Staten van Brabant stuurde, bleek dat het programma per einde 1652 in totaal 4.880.407 gulden had opgebracht. Slechts 39 procent daarvan (1.914.119 gulden) werd bijgedragen door de transacties van heerlijkheden. Het verslag toonde aan dat de totale opbrengst van het programma binnen het mandaat van de Staten (5.227.000 gulden) was gebleven. Daarnaast werden de Staten er over geïnformeerd dat vanaf 1653 tot en met 1658 nog eens tien vervreemdingen hadden plaatsgevonden, goed voor in totaal 132.000 gulden. Daarnaast werd voor een bedrag van 562.000 gulden aan leningen met (domaniaal) onderpand afgesloten.

Om het bedrag dat de verpandingen hadden opgeleverd in perspectief te plaatsen, kan een vergelijking dienen met een vaste inkomstenbron van de centrale regering te Brussel, namelijk de bedde. De jaarlijkse bedde bedroeg 3.600.000 gulden

69 W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van beide Limburgen II* (2^e druk Assen 1983) 12.

70 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, CLIV.

71 Haas, *De verdeling*, 170-172, 204-205.

72 *Ibidem*, 294-314, aldaar 305. Artikel 21 van het Partagetraktaat bepaalde wat er diende te gebeuren met de verpandingen.

73 Berkvens, 'Geschiedenis van de Limburgse territoria', 79-92, aldaar 90.

Brabants. Hertogdom Brabant droeg voor 27,7 procent bij (997.200 gulden) en het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas voor 2 procent (72.000 gulden).⁷⁴ De vervreemdingen in Brabant waren goed voor in totaal 1.334.108 gulden, opgebracht over een periode van ruim 30 jaar (1626-1658) overeenkomend met 1,3 jaarbeden. De vervreemdingen in Limburg en Overmaas brachten 491.720 gulden op; dus een bedrag van 6,9 jaarbeden extra. Voor de Meierij van 's-Hertogenbosch was de quote in de bedde jaarlijks 50.000 gulden, zodat de verpandingen een equivalent van ongeveer één jaarbede extra vertegenwoordigde.⁷⁵

In 1644 had Brussel te kennen gegeven dat inwoners gerechtigd waren de verpanding te beëindigen. De inwoners van een aantal schepenbanken hebben van dat recht gebruik gemaakt. Zo bijvoorbeeld Noorbeek.⁷⁶ De pandsom werd in 1675 door de gemeentenaren ingelost.⁷⁷ Het geld daarvoor werd door schepenbank Noorbeek geleend. In 1694 bleken de rente- en aflossingsverplichtingen niet langer te dragen en verkocht de gemeente de heerlijkheid aan ridder Johan de Winkel.⁷⁸

In de Spaanse gebieden waren kort na de partage in een aantal verpande heerlijkheden volksbewegingen op gang gekomen die ijverden voor beëindiging van de verpandingen. De geuzennaam voor hun aanhangers werd 'zeleuzen' naar het Franse woord voor 'ijver', 'zèle'. In een aantal heerlijkheden gelegen in het Land van 's-Hertogenrade (Kerkrade, Merkstein en Ubach) en het Land van Dalhem (Aubel, St. Maartensvoeren) gelukte het de zeleuzen in 1665-1666 hun verpandingen af te lossen.⁷⁹ De periode van bestuurlijke zelfstandigheid bleek ook hier van korte duur, want twintig jaar later waren de meeste heerlijkheden weer in handen van een heer, vaak de gewezen pandheer. De aangegane schulden waren hun boven het hoofd gegroeid.⁸⁰

De Staten-Generaal hebben – tevergeefs – geprobeerd de verpanding van de heerlijkheden Gulpen en Margraten (in handen van dezelfde heer) in het Staatse Land van 's-Hertogenrade af te lossen. Gulpen en Margraten bleven als heerlijkheid bestaan tot de Franse Tijd.⁸¹ In het Staatse Land van Valkenburg gold dat voor

74 Graafschap Vlaanderen had met 33,3 procent de grootste quote.

75 Beermann, *Stad en Meierij*, 208.

76 P. Doppler, 'Verpanding der heerlijkheid Noorbeek in 1658', *De Maasgouw* 29 (1907) 57-59.

K.J.Th., Janssen de Limpens, 'De justitie in de heerlijkheid Noorbeek', *De Maasgouw* 84 (1965) 139-144.

77 HCL-Maastricht, LvO, inv.nr. 3425.

78 A. de Reyckel, *Les fiefs du comté de Dalhem*, (Luik 1908) 355.

79 Een op het laatste moment gezamenlijk door tegenstanders uitgebracht hoger bod faalde. Zie: HCL-Maastricht, AAK, inv. nr. 1024.

80 Een der laatsten was Ubach. Op 30 juli 1690 cedeerden de inwoners de ingeloste pandrechten aan de abdis van Thorn, die op deze wijze de volledige justitie in handen kreeg.

81 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, CXLI, CXLII. Verder: HCL-Maastricht, [30.003] Schepenbank Margraten, Inleiding inventaris.

onder andere Schin op Geul, Strucht en Eijsden.⁸² In de Spaanse, later Oostenrijkse Landen van Overmaas bleven verpande heerlijkheden bestaan tot het einde van het ancien régime in 1794.

Conclusie

Als gevolg van de vervreemdingspolitiek van Filips IV in de hertogdommen Brabant, Limburg en de Landen van Overmaas veranderden de gezagsverhoudingen op het platteland danig. Vrijwel alle dorpen kregen vanaf 1626 een particuliere heer, aanvankelijk tijdelijk (pand) en later, vanaf 1643, (in principe) blijvend (koop). De landsheer kwam op afstand te staan, het lokale bestuur won aan belang. De beantwoording van de vraag in de titel of de vervreemdingspolitiek als een gifpil of een panacee te beschouwen was, hangt af van het perspectief van de betrokken partijen: vorst/centrale overheid (Brussel en/of 's-Gravenhage), Staten, lokale heren en ingezetenen.

Voor de vorst was verpanding een beproefde remedie bij acute geldnood. Waar de Brabantse/Bourgondische hertogen zich in de veertiende en vijftiende eeuw met name hadden gericht op het verpanden van de excentrisch gelegen gebiedsdelen ten oosten van de Maas, beperkte Filips IV zich daar niet toe en betrok hij het gehele gebied van de hertogdommen Brabant en Limburg én de Landen van Overmaas erbij. De landen van Overmaas fungeerden destijds als wisselgeld, dat periodiek werd ingezet ten dienste van belangen in het kerngewest.⁸³ Nu kende de vorst geen schroom om ook het kernland (Brabant) erbij te betrekken. De Staten van Brabant legden de hertog geen strobreed in de weg. Wat een rol kan hebben gespeeld, is dat koning en Staten het lokaal bestuur niet langer van cruciaal belang voor het centraal bestuur beschouwden. De heerlijkheden winstgevend van de hand te doen, leverde de dringend nodige extra financiële middelen op: privatisering *avant la lettre*. Door de 'vercoopinghe bij forme van beleenighe'-constructie wist de vorst de lokale heren toch aan zich te binden.

In de periode 1626-1652 beliep de opbrengst in totaal circa twee miljoen gulden Brabants. Afgezet tegen de jaarlijkse bede – waar de verpande heerlijkheden gewoon aan bleven bijdragen – komt dat overeen met een meeropbrengst van ca. 2 procent per jaar, wat eerder bescheiden te noemen is. Afgezet tegen niet-verpanding is de opbrengst wellicht toch aantrekkelijk, omdat de jaarlijkse inning

⁸² H. van Hall, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*. Maaslandse Monografieën 74 (Hilversum 2012) 64.

⁸³ J. Ligthart, *Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)* (Leiden 2019) 63.

van kleine bijdrage in geld of natura in honderden dorpen omslachtig en duur was, waardoor de netto-opbrengst werd beperkt.⁸⁴

Vroegere 'verpandingsgolven' hebben in het historische discours vooral een negatieve connotatie gekregen. Betitelingen als 'palliatif dangereux' of 'door verpandingen vergiftigde Brabantse/Bourgondische politiek' (Uyttebrouck), 'desastreus effect' (Van Hall) en 'heilloos systeem' (Jansen de Limpens) getuigen daarvan. De kwalificaties van Uyttebrouck hebben betrekking op het steeds terugkerend politieke twistpunt tussen de Brabantse/Bourgondische hertogen en de Staten van Brabant, en zijn, in dat licht bezien, terecht. Echter de algemene veroordeling van verpanding als financieringsmiddel is ongenueanceerd, onverdiend en onjuist. Van de financieringsmiddelen die de vorst ter beschikking stonden, had het middel 'verpanding' de unieke eigenschap dat een redelijk hoog kapitaal binnen relatief korte termijn kon worden aangetrokken, tegen lage uitvoeringskosten. Van Halls argument dat verpanding de jaarlijkse inkomstenstroom deed opdrogen is op zichzelf juist, maar miskent dat door verpanding de inkomstenstroom van vele toekomstige jaren 'naar voren werd gehaald'. Met evenveel recht zou gezegd kunnen worden dat een geldelijke lening het desastreuze gevolg had van een jarenlange stroom van rentebetalingen. Zelfs werden er, nadat de verpandingsgolf van 1626 was 'uitgewerkt', verse middelen aangetrokken door de verkoopgolf van 1643. Kortom, verpanding voorzag in een heilzame, effectieve manier om op korte termijn en tegen geringe kosten te voorzien in het lenigen/verzachten van acute geldnood. Daarenboven werd, zoals Boeren terecht opmerkt, de belangrijkste inkomstenbronnen van de vorst (gewone en buitengewone bede) niet door de verpanding geraakt. Ook leverden leenverheffing van de heerlijkheden steeds terugkerende inkomsten op.

De penetratie (1629/1632) en later de soevereiniteit van de Republiek over sommige delen van Brabant (Meierij, vanaf 1648) hebben slechts beperkt invloed gehad op de uitvoering van het Spaanse vervreemdingsprogramma in de onverdeeld gebleven Landen van Overmaas (tot 1661). Het bezwaar van de Republiek tegen verpandingen was dat de opbrengsten aan de vijand toevielen. Er bestond geen principieel bezwaar tegen het middel verpanding. Eerder door de Spaanse vorst verpande heerlijkheden die terechtwamen in Staats gebied, behielden veelal die status, zij het dat de heerlijkheden nadien verheven dienden te worden bij een Staats leenhof en dat Hollandse bestuurders en kooplieden van de 'ware gereformeerde religie' (het calvinisme) er de katholieke heren op den duur wisten te verdringen.

⁸⁴ Een inschatting van de impact daarvan vergt nader onderzoek.

De animo voor verpanding of koop door potentiële heren bleek zeer groot. Ze lieten zich niet afschrikken door de in vergelijking met de gangbare rente bescheiden financiële opbrengst uit de exploitatie van de verworven heerlijke rechten. Het waren juist immateriële aspecten als aanzien, macht en status die een onweerstaanbaar verlangen naar een positie als 'heer van' uitoefenden. Met name vertegenwoordigers uit de lagere adel en de gegoede burgerij trokken massaal hun beurs.

De ervaringen die de bevolking had opgedaan met de verpandingen van koning Filips II van Spanje net voor het begin van de Tachtigjarige Oorlog waren niet gunstig. Het regende destijds klachten over misbruik, fraude, wanbeheer en heren die hun rechten op een 'kapitalistische' manier gingen maximaliseren/uitbuiten.⁸⁵ Wouters leidt daaruit terecht af dat de toenmalige verpanding weinig populair was onder de bevolking. Gebleken is dat bij de hier besproken verpandingsgolf slechts bij één op de twintig heerlijkheden het ongenoegen over de aanstaande of gedane verpanding zo groot was en de financiële mogelijkheden toereikend om vervreemding te verhinderen of terug te draaien. De negatieve kwalificaties die aan eerdere verpandingen werden gegeven lijken in deze periode niet meer onverkort van toepassing.

Voor de dorpsbevolking zal het weinig verschil hebben uitgemaakt of een heer uit de lokale elite schout en schepenen benoemde of een vorst uit Brussel, dan wel de Staten-Generaal in Den Haag. In het leven van alledag was de bankvergadering beleidsbepalend in het dorp. Voor alles hadden de bewoners toestemming nodig van de lokale bestuurders of de bankvergadering, en aan de door bank aangestelde schattheffer droegen ze hun penningen af. Het verschil tussen een verre vorst of een lokale heer onderhorig aan een gezagdrager die in Brussel, Madrid of Den Haag verbleef, zal amper tot hen zijn doorgedrongen.

Privatisering als financieringsmiddel vond in toenemende wijze navolging door het lokale bestuur, dat gemeenschappelijke gronden ('gemeynte') aan particulieren verkocht. Met de opbrengst werd een bouwwerk (kerk- of gevangenis-toren, schoolhuis) gefinancierd, werden schulden – gemaakt in tijden van crises (oorlog, epidemieën, misoogsten) – afgelost of werd een pandsom ingelost. De acceptatie van privatisering als financieringsmiddel blijkt bij uitstek uit de inlossing door Heerlen in 1634 van het in 1627 afgesplitste en daarna verpande Voerendaal met middelen verkregen uit de privatisering van zijn gemeentegronden. Een privatisering door het centrale gezag werd ongedaan gemaakt met middelen verkregen uit een lokale privatisering.⁸⁶

85 Vergelijk Weinberg, H.G., 'Corruptie, fraude en falend bestuur in de Landen van Overmaas? Bede en militaire lasten als bestuurlijke uitdaging in de jaren 1600-1640', PSHAL 148 (2012) 55-116.

86 Privatisering is niet meer weg te denken uit het hedendaags openbaar bestuur. Denk bijvoorbeeld aan

Verpanding was in deze periode noch de gifpil van weleer noch een panacee, maar een beproefd, geaccepteerd en veelgebruikt middel ter verlichting van geldnood, en dat met weinig bijwerkingen.

de privatisering van nutsbedrijven als PTT, NS en energiemaatschappijen.